

[B] **DE FEITEN EN DE VERVOERING.
BIJ PAUL SCHNABELS AFSCHIED VAN HET
SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU**

Op 11 maart 2013 nam Paul Schnabel afscheid als directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Hij stond vijftien jaar aan het hoofd van die instelling. “Planbureau”, de naam doet denken aan de vervlogen tijd toen alles planbaar leek. Dat geloof werd afgelost door roekeloos vertrouwen in de markt. Nu ook vervlogen tijd. Intussen deed het SCP wat goede sociale wetenschap moet doen: de samenleving zorgvuldig observeren, de observaties nauwkeurig analyseren en interpreteren, en die interpretatie weergeven op een manier die relevant is voor het beleid. Dank zij het SCP kreeg Nederland een ernstig, kritisch, maar dikwijls ook welwillend perspectief op zichzelf aangereikt. In een essay over beleidsonderzoek stelt Schnabel zijn visie op de rol van de sociale wetenschap scherp. Het gaat hem niet om theorieontwikkeling, het gaat om *enlightenment*, verlichting: aan het licht brengen, zichtbaar maken, daardoor bespreekbaar maken en op die manier misschien ook wel hanteerbaar maken. Zo heeft het SCP overwegend gewerkt.

Een goede en aangename manier om kennis te maken met die aanpak bieden de boeken die naar aanleiding van het afscheid Paul Schnabel verschenen: *Van Paars naar Rutte II*, zijn afscheidsrede; *Sprekend op schrift*, een selectie uit vijftien jaar lezingen en artikelen van Schnabel; *Opvallend gewoon. Het bijzondere van Nederland, beschouwingen bij het afscheid van Paul Schnabel als directeur van het SCP*. Dit laatste is het *liber amicorum* dat hem werd aangeboden. Deze drie boeken zijn verschenen bij het SCP. *Boekman*, het tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid, bracht daarnaast ook een nummer uit ter gelegenheid van dat afscheid.

De titel van de beschouwingen, *Opvallend gewoon*, geeft meteen de beperkingen van de werkwijze van het SCP weer. Die is in de eerste plaats observerend. Sociale wetenschap, sociologie, dient daarnaast ook reflecterend te zijn. Zij moet niet alleen beschrijven, maar ook nadenken over de begrippen en de categorieën waarmee wordt beschreven. Bij maatschappij-observatie hebben de gebruikte lenzen een grote invloed op wat wordt gezien en een nog grotere op

wat niet wordt gezien. Omdat sommige sociale wetenschappers te veel en te intens doende zijn met die reflecties, verliezen ze voeling met de werkelijkheid en dwalen ze af in triviale en al snel heel pretentieuze verpakte woordkramerij. In de praktijk van het SCP is er echter te weinig tijd om na te denken over de begrippen waarmee men beschrijft, om de lenzen die dikwijls onbewust worden opgezet, zelf onder een kritische loep te leggen. Met als gevolg dat de categorieën waardoor men waarneemt, de “frames” die worden gebruikt om te interpreteren, dikwijls onkritisch en zelfs onbewust worden gehandhaafd, soms lang nadat hun ondeugdelijkheid werd aangetoond – ik geef daar straks een voorbeeld van. De lenzen worden dan cliché. Daarom komt men bijvoorbeeld gemakkelijk tot het besluit dat Nederlanders “opvallend gewoon” zijn. Elke Vlaming weet dat ze daarentegen gewoon opvallend zijn. Afhankelijk van hoe de klemtoon wordt gelegd, bedoelen de redacteurs dat misschien wel of laten ze, door de mogelijkheid de klemtoon anders te leggen, in het midden of Nederlanders gewoon opvallend of opvallend gewoon zijn. Maar verschillende bijdragen in de bundel suggereren dat het “gewone” in Nederland het frame is waarin alles wat bijzonder is geperst moet worden om het aanvaardbaar te maken. Doet men dat lang genoeg, dan gaat men ook nog geloven dat men werkelijk opvallend gewoon is. Frits van Oostrom levert in een mooie en grappige bijdrage – “voor Paultje van Fritsje” – over de overdadige Nederlandse voorkeur voor verkleinwoorden, een bewijs van die hardnekkigheid van clichés. Hij stelt dat men in Nederland het grote graag een kopje kleiner maakt. Dat klinkt vreemd, want wat vanuit Vlaanderen bekeken opvalt, is hoezeer Nederlanders hun dichters, schrijvers, wetenschappers, columnist en intellectuelen onderscheiden, tot koning en koningin kronen. In “Rare jaren, barre tijden” een *state of the union* van Schnabel, opgenomen in *Sprekend op schrift*, schrijft hij trouwens dat het verkleinen van de dingen in Nederland nu tot het verleden behoort: “Van een land waar alles met verkleinwoorden tot onschuldige proporties werd teruggebracht, is Nederland nu vooral een land van hyperbolen geworden.” Hij geeft een aantal overtuigende voorbeelden: wat voor de hele wereld een niet onsuccesvol beleid leek, heette daar een “puinhoop”,

waarvan men “knettergek” werd en “woedend”. De mensen die verantwoordelijk werden geacht voor dat beleid was men “spuugzat”. Gewoon heel opvallend is dat allemaal, geenszins opvallend gewoon.

Het *liber amicorum* weerspiegelt de vele onderwerpen die Schnabel heeft behandeld, evenals de brede en gecultiveerde belangstelling van waaruit hij dat heeft gedaan. Dat resulteert onvermijdelijk in een zeer heterogene verzameling teksten: over de vertraagde emancipatie van de Nederlandse vrouwen, de nodige hervormingen van het pensioenstelsel, een warm pleidooi voor de democratie, de vaststelling dat de Nederlandse overlegeconomie springlevend is, de aanpak van de financiële crises, beschouwingen over Caravaggio, een pleidooi voor meer conflict in de politiek en nog veel, veel meer. Daarenboven varieert de stijl van de bijdragen van badinerend tot technisch. Dit is een nagenoeg onvermijdelijk kenmerk van *libri amicorum*. Het levert in dit geval een fraai ogende bundel op om in te bladeren en, afhankelijk van de stemming en de interesse, hier en daar een bijdrage te lezen. Toch zijn er voordelen verbonden aan het doornemen van het geheel, van kaft tot kaft, in één zitting. Dan blijkt toch dat één vraag in verschillende bijdragen opduikt: wat is nu eigen aan Nederland en de Nederlanders, wat is hun identiteit? De huidige koningin mag dan als prinses Máxima al hebben gezegd: “‘De’ Nederlander bestaat niet”, in dit boek gaan verschillende auteurs toch naar hem en haar op zoek.

Drie antwoorden duiken regelmatig op. Het eerste stelt dat de eenheid van Nederland zijn verscheidenheid is (bijvoorbeeld in de bijdragen van Paul Meurs en Maarten van Rossem). Die gemeenplaats wordt wel eens over alle moderne landen gedebiteerd; en gek genoeg geldt zij nu juist minder voor het hedendaagse Nederland, nu men daar heel bewust op de limieten van die verscheidenheid stuit, en precies daarom de zeer moeilijke vraag naar eenheid, identiteit, *overlapping consensus* en limieten stelt. Is *de Nederlander* homofob, nee toch? Laat men bepaalde Nederlanders ongemoeid homofob zijn? Evenmin, zo ver reikt de tolerantie van verscheidenheid niet. Het tweede antwoord wordt ook in de titel van het boek gegeven en heeft dus blijkbaar de voorkeur van de redacteurs: Nederlanders zijn opvallend gewoon.

Ik zei het al, het had “gewoon opvallend” moeten zijn, zonder twijfel over waar de klemtoon wordt gelegd. Het derde antwoord is het meest overtuigende. Verschillende auteurs, onder meer Godfried Engbersen, verwijzen naar *Regenten, rebellen en reformatoren*, het mooie boek van Ernest Zahn uit 1989, waarin de Nederlandse identiteit wordt gekenschetst als een evenwicht tussen koopman en dominee. Dat blijkt nergens scherper dan in de bijdrage van Coen Teulings over de financiële crises. We zouden die sneller moeten aanpakken, maar komen daar niet toe en daarom groeien ze steevast uit tot economische en politieke crises. Wat zou er ons toe brengen ze sneller aan te pakken? Solidariteit, is het antwoord van Teulings. Mochten we solidair zijn en daardoor de crises sneller en doeltreffender aanpakken, dan zouden we ze ook tegen een veel lagere kost kunnen oplossen. Koopman en dominee vallen elkaar hier in de armen, berekening en ethiek worden verzoend, eigenbelang en medemenselijkheid vloeien harmonieus samen. Zo zien Nederlanders het graag. Hoe dikwijls al heb ik de ogen van anders veeleer gereserveerde onderzoekers niet vochtig zien worden, hun gezichten zien oplichten, als zij konden aantonen dat ethische norm en berekend eigenbelang tot eenzelfde aanbeveling leiden. Misschien komt er een gelegenheid de pertinentie van deze metafoor te toetsen. In het huidige Nederlandse kabinet domineert de koopman. Waar blijft de dominee? Staat er een dominee op? Wanneer gebeurt dat, wie wordt het en op welke manier spreekt die over waarden in de plaats van enkel over kosten en baten?

In *Sprekend op schrift* zijn achttien lezingen van Schnabel gebundeld, de oudste uit 1998 (over de multiculturele samenleving) de recentste uit 2013 (over hoe gelukkig de Nederlanders zijn met hun eigen leven en hoe ontevreden over de samenleving). De essays geven een idee van de brede belangstelling van Schnabel, hoewel toch het relatief zware gewicht opvalt van gezondheidsgerelateerde onderwerpen. Niet zo verwonderlijk van de voormalige decaan van de Netherlands School of Public Health. Ik heb een aantal lezingen van Schnabel meegemaakt, meestal omdat we samen moesten optreden. Het was altijd een genoegen. Hij is een begenadigd spreker, maar het heeft me getroffen dat het lezen van de stukken

Paul Schnabel.

minstens even aangenaam is als luisteren naar Schnabel. Ook bij het lezen hoort men een geïnformeerde, gecultiveerde stem met gevoel voor ritme en proportie.

Schnabel was optimist. In zijn lezing over de bebouwde omgeving komt dat duidelijk tot uiting. Waar anderen een beklemmende bevolkingsdensiteit zouden kunnen zien, leest hij een zegebulletin: “Meer huizen per inwoner, meer ruimte per bewoner, meer comfort per huis en meer mobiliteit per persoon.” Met vaart vooruit dus. “We zijn groter geworden in een land dat zelf onveranderd klein is gebleven.” Dat zijn de woorden van een man die niet snel de armen zal laten zakken. Hij heeft ook een duidelijke visie op Nederland, die in zijn afscheidsrede helder wordt geformuleerd: natiestaat, verzorgingsstaat, vrijstaat. Een democratie die rekening kan houden met de voorkeuren van de bevolking, een verzorgingsstaat die een mate van zekerheid geeft en een rechtstaat en een cultuur die

vrijheid garanderen. Die visie komt ook heel mooi tot uiting in zijn opmerking over de wijze waarop aids werd aangepakt: “Hoe bijzonder is het dat de strijd tegen hiv en aids in Europa en Amerika niet een strijd tegen de dragers van het virus en tegen slachtoffers is geworden, maar een strijd tegen het virus zelf en tegen kansen op besmetting.” In die zin ligt een maatschappijproject besloten en dat wordt gekoppeld aan geloof in de wetenschap als een wegbereider van vooruitgang. Schnabel gelooft in de mogelijkheid en de opgang van beleidsonderzoek. Niet op een naïeve manier. In *evidence based policy* gelooft hij niet, wel in de mogelijkheid en de weldaden van wat men een *evidence inspired policy* zou kunnen noemen. Zelfs over de media is hij positief, althans wat het rapporteren van de bevindingen van sociaalwetenschappelijk onderzoek betreft. De publicaties van het SCP vinden dikwijls heel veel weerklank in de Nederlandse pers.

Dat onbevangen geloof in door wetenschap gestuwde vooruitgang vindt men nog in essays uit 2003. Tien jaar later is Schnabel minder optimistisch. Dat heeft te maken met de vaststelling dat Nederlanders wel gelukkig zijn, tevreden met hun leven, maar ontevreden over de samenleving. Schnabel voert met de vleet statistieken aan om aan te tonen dat ze onterecht chagrijnig zijn over de gang van zaken in hun samenleving. Maar hij zucht: “Feiten tellen minder dan mening en gevoel.” Het verlichtingsoptimisme dat men in veel lezingen van Schnabel vindt, lijkt recentelijk weg te ebben voor de constatering dat feiten weinig meetellen in de voorstelling die mensen zich van de samenleving vormen. Plots is er een kloof tussen de missie van het SCP en de wijze waarop Nederlanders hun samenleving zien. Enerzijds een elite die zorgvuldig feiten produceert, anderzijds een volk dat deze aan zijn laars lapt. Die twee groepen staan nu ver van elkaar en vreemd tegenover elkaar. De oorsprong van die kloof situeert Schnabel in de jaren negentig en hij schrijft ze minstens ten dele toe aan de komst van de commerciële televisie. Verheffing, de nu wat ouderwets klinkende missie van de openbare omroep, werd vervangen door declinisme, het geloof dat alles van waarde in de samenleving verloren gaat, ook al hebben wij het persoonlijk goed. Recentelijk, tot overmaat van ramp en ten gevolge van de bankcrisis die een economische en een politieke

crisis werd, hebben we het daarenboven persoonlijk ook nog eens minder goed. Er kan trouwens een debat worden gevoerd over de vraag of de “feiten” zo duidelijk de opvattingen van de mensen over de gang van zaken in de samenleving tegenspreken, dan wel of die gang van zaken niet juist de bestaanszekerheid van een deel van de Nederlanders ondergraaft. De uitkomst van dat debat doet echter geen afbreuk aan de vaststelling dat er een kloof bestaat tussen de informatie die de elite aanreikt en de maatschappijbeelden die het “volk” uit de media haalt.

Wat die kloof betreft, heb ik de indruk in de verschillende teksten twee Schnabels te zijn tegengekomen. De ene veel optimistischer dan de andere. De eerste, vrolijke variant duikt op in essays over kunst die in het nummer van *Boekman* staan. De kloof die Schnabel ziet groeien tussen volk en elite komt ook daar op verschillende manieren ter sprake. Zo bijvoorbeeld in een zacht pleidooi voor de commercialisering van kunst, niet geïnspireerd door grote verwachtingen betreffende de werking van de markt, maar steunend op de hoop dat op die manier meer mensen bij kunst worden betrokken. “In het Nederlandse kunstbestel is het avant-gardisme te zeer uitgangspunt van beleid geworden” en “vakmanschap, uitvoeringskwaliteit, esthetiek en ontspanning” zouden ook hun plaats moeten hebben. Een gelijkaardig idee treft men aan in zijn essay over architectuur: “Zuiverheid, helderheid, functionaliteit en eenvoud hebben een eigen schoonheid (...) maar [zijn] tegelijkertijd te kaal en te consequent om leefbaar te kunnen zijn.” Liever *my house* dan *Bauhaus*, zoals Tom Wolfe het formuleerde. Uit die essays blijkt de overtuiging dat heel wat kennis en ervaring nodig zijn om van kunst te kunnen genieten, maar hier lijkt Schnabel te geloven dat die kennis en ervaring kunnen worden opgedaan en de kloof kan worden overbrugd. Het is alsof voor kunst het ideaal van de verheffing nog kan leven. Terloops kan worden opgemerkt dat andere auteurs in dat nummer van *Boekman* dat geloof meteen trivialisieren door te stellen dat het onderscheid tussen “lage” en “hoge” kunst verdwenen is, dat verheffen met andere woorden vervangen werd door zappen: Caravaggio en Suske en Wiske, één pot nat. Het nummer van *Boekman* is opgezet rond de vijf i's,

de vijf maatschappelijke tendensen die Schnabel in 2000 onderkende: individualisering, informatisering, informatisering, internationalisering en intensivering. Ik heb nooit veel van dat lijstje moeten hebben, omdat ik niet van dergelijke lijstjes houd, omdat Schnabel de aangekondigde tendensen nooit goed heeft onderbouwd, omdat sommige onduidelijk zijn (intensivering van ervaringen en gevoelens, in vergelijking met bijvoorbeeld de negentiende-eeuwse opera?) en andere ronduit verkeerd. Op basis van de gegevens van het SCP toonde Paul de Beer aan dat de opvattingen van de Nederlanders veel voorspelbaarder zijn in 2000 dan in 1970, in termen van gangbare collectieve identificatoren als geslacht, beroepsgroep en onderwijsniveau. Er is juist veel standaardisering, toename van kuddegedrag en afname van individualisering geweest. Gelukkig bekommert Schnabel zich in zijn essays niet om die vijf i's. Jammer genoeg doen de meeste andere auteurs in die bundel dat wel, op een slaafse, onkritische, wat ouderwetse en bovendien saaie wijze. Af en toe is het wel goed voor een grappige noot. Cas Smithuijsen opent met het volgende verhaal: "Onlangs ontloopte Schnabel zich als kijker van het populaire tv-programma *The Voice of Holland*. Daar zag hij dat een deelnemer zijn uit Friesland meegenomen 'foute vetkuifje' al na zijn eerste optreden had verruild voor een moderne, kosmopolitische haardracht." Die zware conformiteits- en standaardiseringsdruk wordt ontwapenend argeloos toch onder de hoofding "individualisering" geplaatst. Clichés zijn hardnekkig en ondeugdelijke lenzen worden maar moeilijk bij het huisvuil gezet, in het *Boekman*-nummer vindt men daarvan voorbeelden te over.

Van kunst wordt Schnabel blijkbaar vrolijk en optimistisch. In zijn recente essays over maatschappelijke thema's verdwijnt dat optimisme. Daar gaapt volgens hem een grote kloof tussen wat de feiten zeggen en wat de mensen geloven. Die loopt voor Schnabel parallel met de kloof die gegroeid is tussen de elite en het volk. Hij beschrijft dat niet als een democratisering maar ziet een grotere invloed van het volkse, een toonzetting door het volkse, via onder meer het populisme. In de recentste essays beschrijft hij dat als een wissel in het denken, waarbij universalisme het moet afleggen

tegen particularisme, en de progressieven van weleer nu traditioneel ogen. Het nieuwe denken dat de toon zet, omschrijft Schnabel als "modern conservatisme". Met deze paradoxale uitdrukking bedoelt hij dat vele mensen zich nu richten op het behoud van een aantal moderne verwezenlijkingen en verworvenheden – Nederland natiestaat, verzorgingsstaat en vrijstaat – omdat die in hun ogen worden bedreigd door onder meer de grote diversiteit en de nieuwe kloven en scheidslijnen die in de samenleving opduiken. Het hedendaagse conservatisme wil, met andere woorden, de grote verworvenheden van de moderne twintigste eeuw redden. Toch een onverbetterlijke optimist, die Schnabel. Maar of het nu moderne conservatieven of traditionele progressieven zijn die het doen, een mooiere uitdaging dan het redden, uitbouwen en verspreiden van de op individuele vrijheid gestoelde seculiere verzorgingsstaat is er niet.

MARK ELCHARDUS

- *Van Paars 2 naar Rutte II, Toespraak van Paul Schnabel bij zijn afscheid van het Sociaal en Cultureel Planbureau*, 11 maart 2013, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2013, 10 p.
- *Sprekend op schrift. Een selectie uit vijftien jaar lezingen en artikelen van Paul Schnabel*, 1998-2013, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2013, 186 p.
- *Opvallend gewoon. Het bijzondere van Nederland, beschouwingen bij het afscheid van Paul Schnabel als directeur van het SCP*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2013, 231 p.
- *i-Cultuur. Schnabels inspirerende inzichten*, *Boekman* 94, jaargang 25 (2013), Boekmansstichting, Amsterdam.